

dr hab. Monika Bąk, prof. UG¹

Katedra Badań Porównawczych Systemów Transportowych
Wydział Ekonomiczny
Uniwersytet Gdański

Znaczenie ładu instytucjonalnego dla rozwoju kapitału ludzkiego i sukcesu procesów transformacji państw posocjalistycznych

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest wykazanie, że szeroko rozumiany ład instytucjonalny ma zasadnicze znaczenie dla sukcesu procesów transformacji gospodarek państw posocjalistycznych, w tym szczególnie dla osiągnięcia pozytywnych efektów społecznych przyczyniających się do rozwoju kapitału ludzkiego. Analiza została przeprowadzona w oparciu o autorski model procesu transformacji, z wykorzystaniem kilku przykładów analizy wskaźnikowej ilustrujących zachodzące zmiany. Teoretyczne założenia modelowe zostały zweryfikowane w oparciu o przeprowadzone studium porównawcze dla grupy państw Europy Środkowo-Wschodniej, które przechodziły proces transformacji gospodarczej. W ramach analizy wskaźnikowej wykorzystano dane statystyczne i wskaźniki wypracowane przez kilka instytucji międzynarodowych.

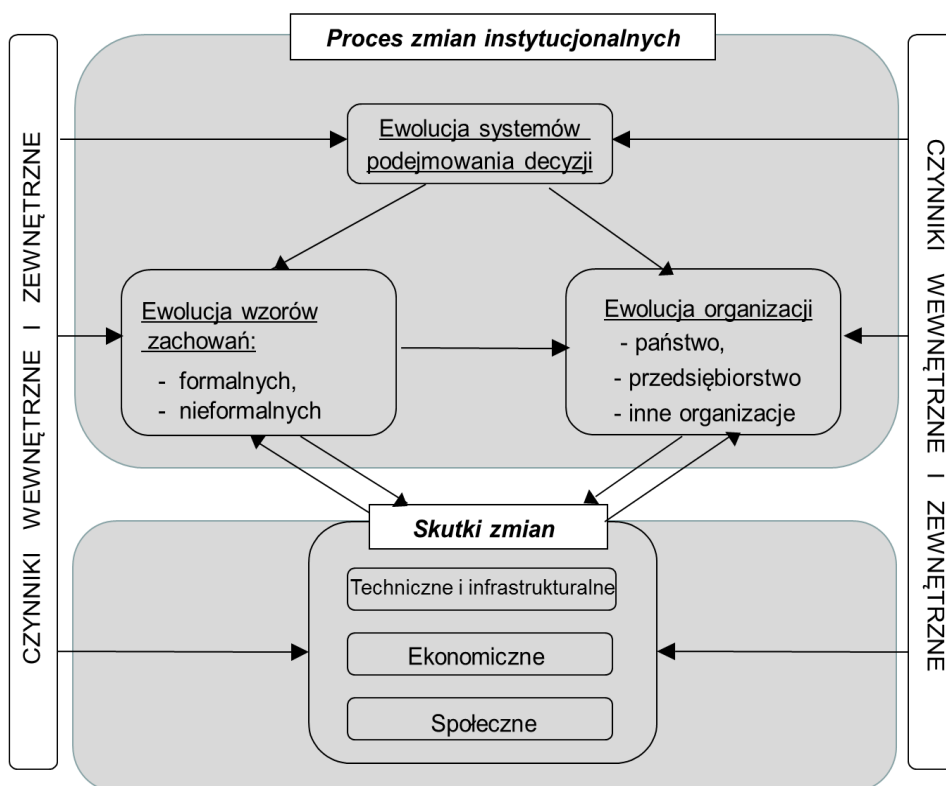
CHARAKTERYSTYKA MODELOWEGO UJĘCIA TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ

W niniejszym artykule wykorzystano założenia autorskiego modelu procesu transformacji gospodarczej. Model utworzony został na bazie teorii ekonomicznych funkcjonujących poza nurtem głównym. Istotą modelu jest wyjaśnienie procesu przemian z uwzględnieniem uwarunkowań w sferze społecznej, politycznej, kulturowej oraz otoczenia międzynarodowego. Za pomocą teorii hete-

¹ Adres korespondencyjny: Uniwersytet Gdański, Wydział Ekonomiczny, ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot; e-mail: monika.bak@ug.gda.pl

rodoksyjnych możliwe jest badanie zjawisk gospodarczych w powiązaniu z innymi dziedzinami życia publicznego, z uwzględnieniem dynamiki zmian instytucjonalnych oraz całościowej przemiany struktur, instytucji i zachowań. Ponadto ważny jest czynnik czasu. Tradycyjna analiza transformacji za pomocą teorii klasycznych ograniczona do badania procesu liberalizacji gospodarki, stabilizacji i zmiany struktury własności ignoruje procesy będące elementem transformacji o charakterze długotrwałych współzależności i trudno przewidywalnych skutków nie tylko w sferze gospodarczej.

Autorka na etapie konstruowania teoretycznego modelu [Bąk, 2006] korzystała z dorobku wielu szkół, które pozwoliły na określenie perspektywy badawczej ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień porządku ekonomicznego i instytucji. Porządek ekonomiczny definiowany jest w ramach wielu szkół. Z punktu widzenia modelowych założeń najważniejszy był dorobek szkoły neoaustriackiej. Problematyka instytucji zaś jest przedmiotem i narzędziem nowej ekonomii instytucjonalnej.

Rysunek 1. Schemat modelu transformacji gospodarczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Bąk, 2006].

Schematycznie model transformacji przedstawiono na rysunku 1. Modelowe ujęcie procesu transformacji zawiera kilka elementów:

- czynniki wewnętrzne i zewnętrzne, które determinują proces zmian, oraz wpływają na charakter i skalę efektów transformacji;
- proces zmian instytucjonalnych obejmujący ewolucję systemu podejmowania decyzji, umożliwiającą następnie zmianę wzorów zachowań oraz ewolucję organizacji;
- skutki transformacji, na które składają się efekty techniczne i infrastrukturalne, strukturalne i społeczne.

Ewolucja wzorów zachowań oraz ewolucja organizacji wywołuje określone efekty przemian, a ponadto w tym zakresie występuje sprzężenie zwrotne, gdyż określone skutki przemian mogą stymulować bądź opóźnić proces przemian instytucjonalnych, np. efekt w postaci zmiany struktury gospodarki w kierunku wzrostu sektora usług i redukcji sektora przemysłu, szczególnie ciężkiego, wpływają z kolei na zmiany zdezaktualizowanych przepisów prawnych, zwyczajów i zachowań społecznych na obszarach poprzemysłowych czy też reakcji związków zawodowych, jak również zmian w funkcjonowaniu przedsiębiorstw.

Zaznaczyć należy, że w modelu występuje transformacja poszczególnych elementów wzajemnie wpływających na siebie. We wzorcowym przebiegu zmian następuje efekt synergii, przyspieszenia całego procesu. Natomiast, jeśli proces zmian instytucjonalnych zmierza w innym kierunku lub wystąpią znaczące opóźnienia, wpływa to również na inne składniki procesu przemian, w tym na powstające efekty.

OCENA UWARUNKOWAŃ I ZMIAN INSTYTUCJONALNYCH

W klasycznym ujęciu czynników rozwoju gospodarczego wskazać można na znaczenie kapitału ludzkiego, ziemi i surowców, postępu technicznego oraz inwestycji, czyli powiększenia kapitału rzeczowego. W procesie rozwoju gospodarczego w krajach, które przechodziły transformację, znaczenie ma wiele innych czynników. W modelu, którego zarys przedstawiono w niniejszym artykule, uwzględniono wiele czynników o charakterze wewnętrznym oraz zewnętrznym. Do determinant wewnętrznych zaliczyć można czynniki geograficzne, kulturowe, historyczne oraz ekonomiczne.

Wśród czynników geograficznych wymienić można położenie geograficzne państwa, co sprzyja (lub utrudnia) dostęp do wzorów gospodarki rynkowej, a również determinuje częściowo skutki w zakresie modernizacji infrastruktury transportowej. Innym składnikiem jest współpraca sąsiedzka z krajami o ugruntowanej gospodarce rynkowej. Wymienić należy także potencjał geograficzny w postaci zasobów naturalnych, ukształtowania terenu, dostępu do morza. Związane jest z tym też po części przystosowanie do rozwoju turystyki, co umożliwia

wykorzystanie posiadanych walorów w celu stymulowania rozwoju tego sektora i przez to innych działów gospodarki. Wreszcie zaawansowanie procesów urbanizacyjnych sprzyja szybkości i efektywności procesów transformacji.

Do czynników kulturowych zaliczono etniczną charakterystykę społeczeństwa, wyznania religijne i związki z kulturą europejską. Doświadczenia ostatnich dziesięcioleci dowiodły, że brak konfliktów etnicznych i ściśle związki z kulturą europejską sprzyjają sprawności procesów transformacji. Pokrewne są ponadto czynniki historyczne, na które składają się tradycje niepodległościowe, bowiem brak wzorów funkcjonowania samodzielnych instytucji państwowych jest utrudnieniem przemian w zakresie systemu podejmowania decyzji i wzorów zachowań. Innym czynnikiem historycznym jest spuścizna komunistyczna oraz poziom reformowania systemu socjalistycznego. Przemiany, głównie nieformalnych wzorów zachowań, przebiegają sprawniej tam, gdzie piętno odcisnięte na społeczeństwie i gospodarce państwa w okresie funkcjonowania systemu socjalistycznego było stosunkowo niewielkie oraz dokonane były wcześniej przemiany ułatwiające proces całkowitej transformacji systemu (jak np. w Jugosławii).

Czynniki ekonomiczne wreszcie to stan gospodarki u progu procesu transformacji. Można je badać w wielu aspektach. W modelu uwzględniono podstawowy wskaźnik w postaci wielkości PKB na 1 mieszkańca, udział sektora prywatnego w gospodarce, zależność gospodarczą od RWPG oraz przerost uprzemysłowienia (rozumiany jako nadmierne zaangażowanie czynników produkcji w sektorze przemysłu i niedorozwinięte inne sektory gospodarcze, szczególnie usług).

Natomiast wśród czynników zewnętrznych wyróżniono wpływ organizacji międzynarodowych, międzynarodowych instytucji finansowych, organizacji pozarządowych oraz firm międzynarodowych. Instytucje międzyrządowe wpływają na procesy transformacji w związku z warunkowaniem przyszłego członkostwa państw posocjalistycznych zrealizowaniem określonych zadań i osiągnięciem wskazanych celów. Głównym aspektem tego wpływu było i jest funkcjonowanie Unii Europejskiej i proces poszerzenia integracji. Międzynarodowe instytucje finansowe warunkują uzyskanie pomocy finansowej określonymi wymaganiami w kwestiach gospodarczych (np. Międzynarodowy Fundusz Walutowy). Instytucje międzynarodowe pozarządowe prowadząc działalność opiniotwórczą i oddolną wpływają na procesy zmian mentalnych, mechanizmów podejmowania decyzji oraz zmiany organizacyjne. Wreszcie przedsiębiorstwa zagraniczne i korporacje międzynarodowe mają bezpośredni wpływ na zmianę w zakresie organizacji (przedsiębiorstwo) w związku z funkcjonowaniem korporacji międzynarodowych oraz wzrostem znaczenia inwestycji zagranicznych.

W przeprowadzonym badaniu określono wskaźniki pomiaru poszczególnych czynników, a następnie dokonano kwantyfikacji ich wpływu w krajach posocjalistycznych. Wyniki analizy ilościowej wskazują na duże zróżnicowanie znaczenia czynników determinujących procesy przemian [Bąk, 2006]. Geograficzne czynniki warunkowały w sposób najkorzystniejszy przebieg procesów

transformacji w Czechach, Słowenii i Bułgarii. Uwarunkowania natury kulturowej wpływały najbardziej pozytywnie na przemiany w Polsce, Słowenii, Chorwacji, Słowacji i na Węgrzech. Czynniki historyczne odegrały największą pozytywną rolę na Węgrzech, w Bułgarii i Polsce. Stan gospodarki u progu transformacji i inne czynniki ekonomiczne pozytywnie determinowały procesy przemian w takich państwach jak Polska, Słowenia i Węgry. Podsumowanie wszystkich czynników wewnętrznych wskazuje na najlepsze warunki wyjściowe transformacji w Polsce i Węgrzech. Natomiast najmniej korzystne uwarunkowania występowały w Mołdawii, Białorusi i Albanii.

Zbadanie czynników zewnętrznych transformacji pozwala na potwierdzenie wpływu instytucji zewnętrznych na przebieg procesu oraz na skalę i charakter efektów zmiany systemowej. Najkorzystniejsi czynniki te kształtowały sytuację na Węgrzech, Czechach, Słowenii i Słowacji, zaś najmniejszy był ich wpływ w Serbii i Czarnogórze oraz Białorusi, czyli krajach, gdzie postęp w zakresie demokratyzacji życia społecznego przebiegał ze znacznym opóźnieniem.

Reasumując, łącznie czynniki wewnętrzne i zewnętrzne w najkorzystniejszy sposób kształtowały proces transformacji na Węgrzech, w Polsce, a następnie w Czechach i Słowacji, zaś w przypadku Mołdawii i Białorusi, częściowo również Ukrainie, Rosji, Albanii, Serbii i Czarnogórze uwarunkowania blokowały postęp procesów przemian.

W modelu transformacji istotę zmian stanowią przemiany instytucjonalne. W tym przypadku również, poza analizą teoretyczną o charakterze deskryptywnym, dokonano oszacowania znaczenia poszczególnych elementów. Zatem przemiany wzorów zachowań, podejmowania decyzji oraz organizacji zbadane zostały za pomocą licznych wskaźników umożliwiających przeprowadzenie oceny porównawczej badanej grupy krajów. I tak w przypadku pomiaru zmian systemu podejmowania decyzji odniesiono się do przemian politycznych, społecznych i gospodarczych, w przypadku transformacji wzorów zachowań uwzględniono przemiany formalne (głównie normy prawne) oraz nieformalne (normy moralne, budowanie społeczeństwa obywatelskiego, zaufanie do sfery publicznej), natomiast w zakresie organizacji – transformację organów państwa (władza wykonawcza i ustawodawcza, administracja państwowa, władza sądownicza, samorząd terytorialny, bank centralny i inne instytucje publiczne), przedsiębiorstwa (zmiany struktury własności, efektywność ekonomiczna, ład korporacyjny) oraz innych organizacji (media, związki zawodowe, partie polityczne stowarzyszenia społeczne).

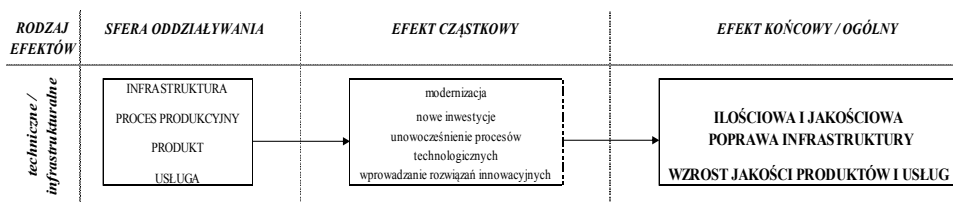
Praktyczną weryfikację wskaźnikową zmian instytucjonalnych przeprowadzono od początku okresu transformacji do stanu bieżącego (ostatnie dane za lata 2012–2014, w zależności od badanego wskaźnika). Synteza wyników badania wskazuje na znaczącą poprawę systemu podejmowania decyzji we wszystkich badanych krajach, z wyjątkiem Białorusi i Rosji. W odniesieniu do zmian wzorów zachowań w przypadku porządku prawnego można mówić o zdecydo-

wanej poprawie również w większości krajów, ale ponownie wyjątkami są Białoruś, Rosja, Ukraina oraz niektóre kraje bałkańskie. W przypadku nieformalnych wzorów zachowań, szczególnie problem zagrożenia korupcją występuje wciąż na Ukrainie, w Rosji, Białorusi, Kosowie, Albanii, Mołdawii, Bośni i Hercegowinie, zaś za relatywnie „najczystsze” (w badanej grupie) kraje uznawane są Estonia i Polska. W odniesieniu do transformacji organizacji pogorszenie niemalże wszystkich wskaźników wystąpiło na Ukrainie, w Rosji i Białorusi, a wciąż niski poziom występuje w niektórych państwach bałkańskich (Kosowo, Czarnogóra, Macedonia, Albania, Bośnia i Hercegowina), natomiast w pozostałych krajach nastąpiła już stabilizacja i poprawa funkcjonowania szeroko rozumianych organizacji.

Postawić można pytanie, czy obserwowane obecnie zróżnicowanie gospodarki w krajach Europy Środkowej i Wschodniej oraz skutków transformacji w sferze technicznej, ekonomicznej i społecznej mogą być wyjaśnione poprzez zbadane oddziaływanie czynników na proces przemian oraz zakres i charakter zmian instytucjonalnych. Trzeba zaznaczyć, że efekty transformacji odczuwane są w całej gospodarce (oczywiście w różnym stopniu, przez różne grupy podmiotów) przez konsumentów/klientów/użytkowników, całe społeczeństwo (koszty i korzyści zewnętrzne), przez decydentów (władze państwowe, regionalne, lokalne), a również przez przedsiębiorstwa. Dlatego na różnych poziomach można analizować te zjawiska. W podejściu modelowym wskazano na trzy rodzaje skutków: występujące w sferze technicznej, ekonomicznej i społecznej.

EFEKTY TECHNICZNE ZMIAN INSTYTUCJONALNYCH

Zgodnie z założeniami modelowymi, techniczne efekty transformacji rozpatrywać można w czterech sferach oddziaływania: infrastruktury, procesu produkcyjnego, produktu i usługi (rysunek 2).

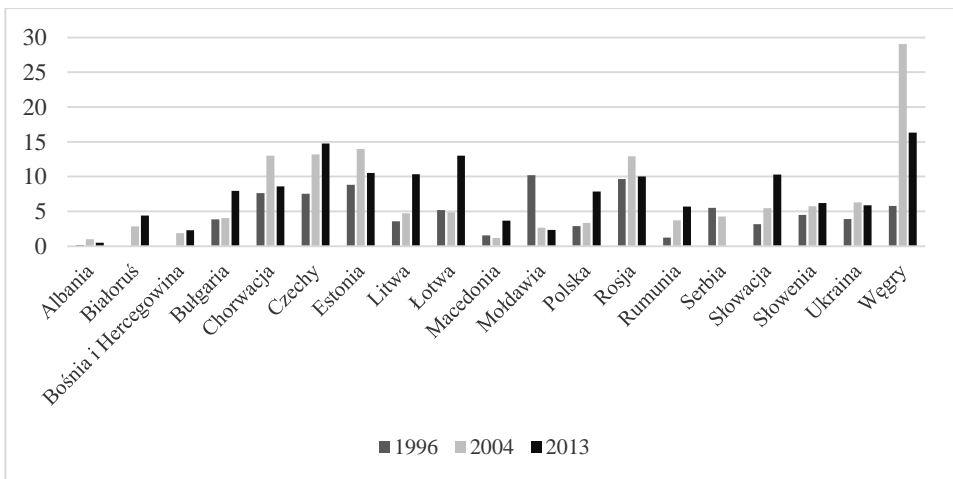
Rysunek 2. Efekty techniczne/infrastrukturalne transformacji gospodarczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Bąk, 2006].

W zakresie infrastruktury powinna nastąpić modernizacja infrastruktury ekonomicznej i społecznej, realizacja nowych inwestycji infrastrukturalnych, unowocześnienie procesów technologicznych, w tym wdrażanie rozwiązań in-

nowacyjnych w zakresie realizacji projektów infrastrukturalnych. W odniesieniu do procesu produkcyjnego oczekiwane zmiany dotyczą usprawnień technologicznych i wprowadzania rozwiązań innowacyjnych. Skutki dotyczące produktu mają charakter jakościowy i odnoszą się do nowego standardu wyrobów produkowanych w warunkach zmodernizowanej infrastruktury przy wykorzystaniu nowoczesnych maszyn i urządzeń oraz wdrażania produktów innowacyjnych do produkcji. Proces zmian instytucjonalnych powinien też pociągnąć za sobą nową jakość usług. W końcowym efekcie powinna nastąpić ilościowa i jakościowa poprawa infrastruktury oraz wzrost jakości produktów i usług (rysunek 2).

Przeprowadzona weryfikacja praktyczna efektów technicznych dowiodła, że w przypadku zmian o charakterze „twardych” wskaźników, np. wybudowanych autostrad, modernizacji linii kolejowych, sieci telekomunikacyjnej czy energetycznej, widoczna jest wyraźna poprawa, natomiast w odniesieniu do wskaźników „miękkich” charakteryzujących elementy jakościowe, rozwój jest zdecydowanie mniej dynamiczny. Przykładowym wskaźnikiem (autorka przeprowadza w ramach swoich badań kompleksową analizę wskaźnikową) dowodzącym tego stanu może być udział wyrobów sektora wysokiej technologii w wartości eksportu wyrobów przemysłowych w procentach (rysunek 3).

Rysunek 3. Udział wyrobów sektora wysokiej technologii w wartości eksportu wyrobów przemysłowych (w procentach) w krajach EŚW w latach 1996–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie [High-technology exports..., (http)].

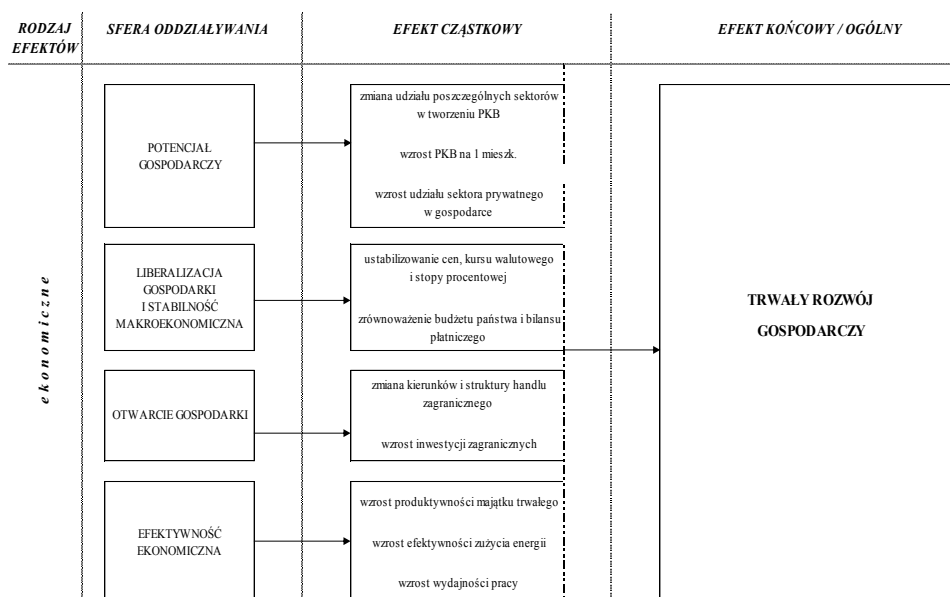
Jak wynika z danych Banku Światowego, w ostatnich blisko 20 latach udział eksportu wyrobów sektora wysokiej technologii wzrósł w wielu krajach, szczególnie w Czechach i na Węgrzech (choć w tym drugim przypadku w ostatnich latach nastąpił spadek), ale wciąż nie jest to poziom satysfakcjonujący

(w nielicznych państwach osiąga lub przekracza 10% – poza wymienionymi powyżej jedynie w Rosji, Słowacji i republikach nadbałtyckich b. ZSRR). W pozostałych krajach, nawet jeśli nastąpiła niewielka poprawa, to udział eksportu wyrobów sektora wysokiej technologii jest znikomy.

Dane zarówno Banku Światowego, jak i Eurostatu (na poziomie krajów UE) świadczą też o niskim poziomie wydatków budżetowych na badania i rozwój w krajach EŚW, pomimo obecnych już w strategiach gospodarczych priorytetach wzrostu innowacyjności.

EFEKTY EKONOMICZNE ZMIAN INSTYTUCJONALNYCH

Efekty ekonomiczne mogą być analizowane w czterech sferach oddziaływania, obejmujących zarówno poziom makroekonomiczny, jak i mikroekonomiczny (rysunek 4).

Rysunek 4. Efekty ekonomiczne transformacji gospodarczej

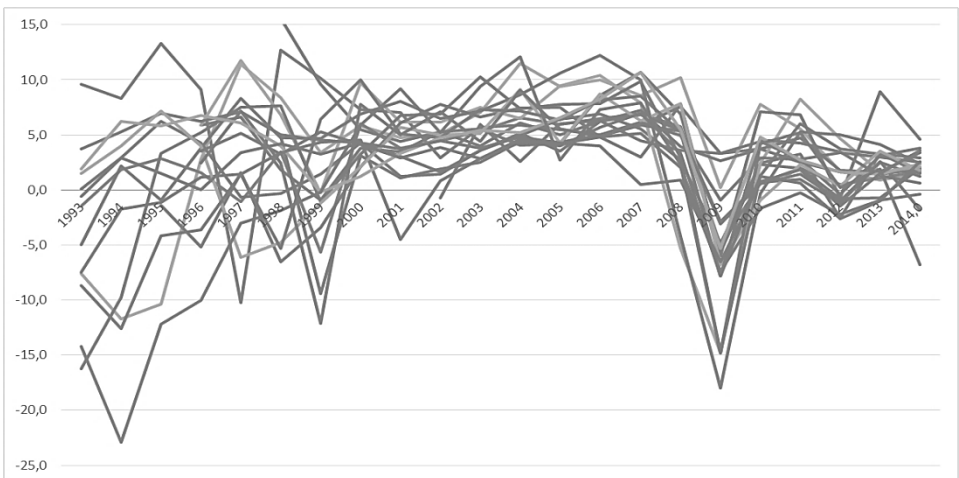
Źródło: opracowanie własne na podstawie [Bąk, 2006].

Podstawowym składnikiem jest wzrost potencjału gospodarczego, dynamiczny wzrost gospodarczy oraz zmiana w zakresie udziału poszczególnych sektorów w tworzeniu PKB, tzn. redukcja sektorów nadmiernie rozwiniętych, np. przemysłu ciężkiego, wydobywczego, wielkich mołochów przemysłowych, wzrost znaczenia usług, zmiana udziału sektora prywatnego w gospodarce (w two-

zeniu PKB i zatrudnieniu). Pierwszy etap transformacji to również procesy liberalizacji gospodarki i stabilizacji makroekonomicznej. Oczekiwanym efektem jest ustalenie podstawowych parametrów, które zagwarantują stabilność gospodarki w długim okresie i wysokie wykorzystanie czynników produkcji. Proces transformacji w sferze ekonomicznej powinien również przynieść otwarcie gospodarki, czyli likwidację więzi ekonomicznych ukształtowanych w ramach RWPG, wzrost wymiany handlowej, zmianę kierunków eksportu i importu (wzrost udziału krajów spoza byłego bloku socjalistycznego w wymianie handlowej), wzrost inwestycji zagranicznych. W długim okresie oczekiwany efekt zmian instytucjonalnych przejawia się w poprawie efektywności ekonomicznej poprzez wzrost produktywności majątku, efektywności zużycia energii oraz wydajności pracy. Pozytywne efekty ekonomiczne powinny gwarantować trwały rozwój gospodarczy państw posocjalistycznych.

Jako przykładowe wskaźniki weryfikacji efektów procesów zmian instytucjonalnych przedstawiono poniżej:

- wzrost PKB w latach 1993–2015 wskazujący na dynamikę rozwoju,
- ewolucja dochodu narodowego brutto na 1 mieszkańca w latach 1997–2014 ilustrująca wzrost potencjału gospodarczego,
- PKB na jednostkę zużycia energii – dowodzący zmian w zakresie efektywności zużycia energii.

Rysunek 5. Wzrost procentowy PKB w grupie krajów EŚW w latach 1993–2014

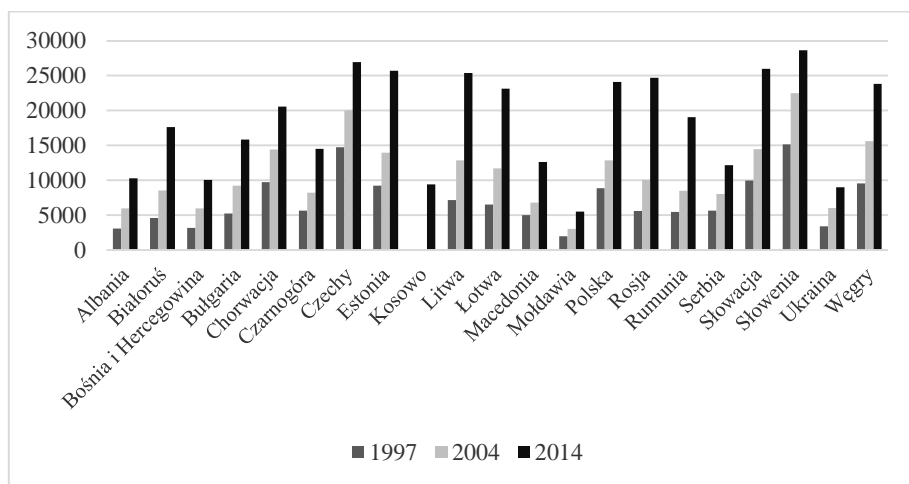
Źródło: opracowanie własne na podstawie [GDP growth (annual %), (http)].

Dane przedstawione schematycznie dla grupy 21 krajów (na podstawie danych szczegółowych dla poszczególnych krajów) świadczą o prawidłowościach wspólnych dla wszystkich czy większości badanych państw: recesji gospodar-

czej na początku okresu transformacji (przełamanej w pierwszej połowie lat 90. XX wieku przez kraje, które jako pierwsze rozpoczęły proces zmian), kolejnym załamaniu gospodarczym, szczególnie w Rosji i krajach b. ZSRR w 1998 r. i kolejnych latach (efekt kryzysu finansowego w Rosji), następnie relatywnie „spokojnym” okresie kilkuprocentowego wzrostu gospodarczego w pierwszych latach XXI wieku aż do kolejnego załamania po 2008 r. w wyniku ogólnosiwiatowego kryzysu gospodarczego.

Próba szczegółowego odniesienia ewolucji PKB do wskaźników ilustrujących skutki techniczne transformacji dowodzi, że w krajach EŚW nie występuje korelacja między poziomem efektów ekonomicznych i technicznych. Słabe wyniki w zakresie wskaźników ekonomicznych nie są kompatybilne z występującymi często pozytywnymi „twardymi” wskaźnikami ilustrującymi poprawę w zakresie infrastruktury. Związane to jest z efektem przesunięcia w czasie oraz wysokim zaangażowaniem środków zewnętrznych w procesy modernizacji infrastruktury, szczególnie funduszy Unii Europejskiej w krajach członkowskich UE.

Ewolucja potencjału gospodarczego państw EŚW przedstawiona została na rysunku 6.

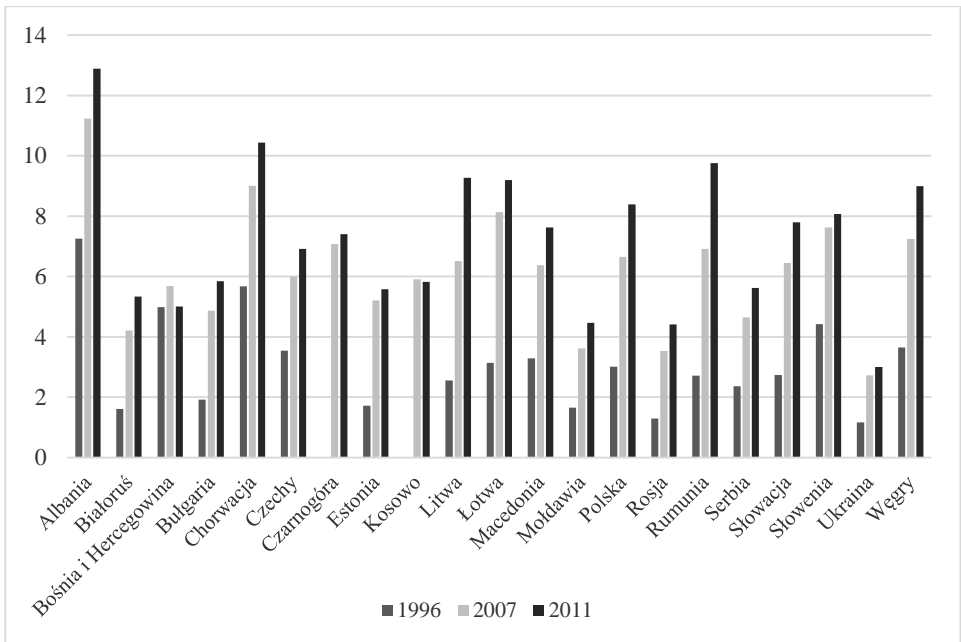
Rysunek 6. Dochód narodowy brutto na 1 mieszkańca w USD (wg PPP) w krajach EŚW w latach 1997–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie [GNI *per capita*, PPP (current international \$), (http)].

Wśród badanych krajów poziom dochodu narodowego na 1 mieszkańca jest obecnie najwyższy w Słowenii, gdzie przekracza 28 tys. USD (wg PPP). Na kolejnych pozycjach znajdują się Czechy (blisko 27 tys. USD), Litwa, Estonia i Słowacja (ok. 26 tys. USD). Interesująca jest też dynamika zmian w okresie 1997–2004 oraz 2004–2013. W większości krajów członkowskich UE, które

przystąpiły do Unii w 2004 i 2007 r. nastąpiło przyspieszenie wzrostu dochodu narodowego. Wyjątkiem jest Słowenia, ale wynika to z występowania relatywnie wysokiego dochodu już w 2004 r. Poza krajami członkowskimi UE dochód wzrósł również dynamicznie w Rosji, bowiem od 2004 r. zwiększył się dwukrotnie. Dynamika zmian w pozostałych krajach nie jest tak znacząca. Krajem o zdecydowanie najniższym dochodzie na 1 mieszkańca jest obecnie Mołdawia (5,5 tys. USD), a następnie Ukraina (9 tys. USD) oraz Kosowo (9,4 tys. USD).

Innym wskaźnikiem dobrze ilustrującym efekty jakościowe w gospodarce jest efektywność zużycia energii (rysunek 7) liczona jako wysokość Produktu Krajowego Brutto w przeliczeniu na jednostkę zużycia energii (PKB według siły nabywczej pieniądza, jednostka energii w przeliczeniu na 1 kg ropy naftowej). W większości krajów wskaźnik ten charakteryzuje się tendencją wzrostową, co świadczy zwykle o sprawniejszym wykorzystaniu źródeł energii. Wyjątkiem są Bośnia i Hercegowina, Kosowo i Czarnogóra, gdzie nie zanotowano żadnych istotnych zmian w tym zakresie. Poprawa efektywności zużycia energii wystąpiła w Albanii (tu wskaźnik obecnie kształtuje się na najwyższym poziomie) i Chorwacji. Duża poprawa nastąpiła też w Rumunii, na Węgrzech, Litwie i Łotwie, a w mniejszym stopniu również w Polsce.

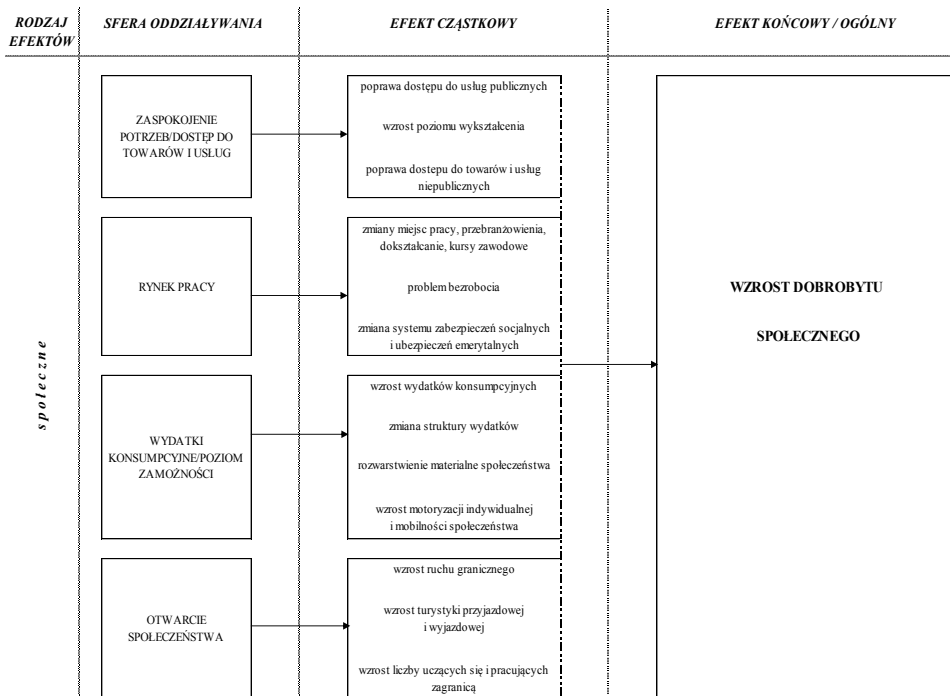
Rysunek 7. Produkt Krajowy Brutto w przeliczeniu na jednostkę zużycia energii w USD (wg PPP) w krajach EŚW w latach 1996–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie [GDP per unit of energy use (PPP \$ per kg of oil equivalent), (http)].

EFEKTY SPOŁECZNE ZMIAN INSTYTUCJONALNYCH

Transformacja gospodarcza powinna przynieść skutki w sferze szeroko rozumianej modernizacji gospodarki (efekty techniczne), w sferze oddziaływań ekonomicznych (efekty ekonomiczne), ale też w sferze społecznej. Zgodnie z założeniami modelowymi zidentyfikowano cztery obszary, w których rozpatrywać należy efekty społeczne zmiany systemowej (rysunek 8):

- poprawa zaspokojenia potrzeb społecznych,
- zmiany na rynku pracy,
- poziom zamożności społeczeństwa,
- otwarcie społeczeństwa.

Rysunek 8. Efekty społeczne transformacji gospodarczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Bąk, 2006].

W odniesieniu do poprawy zaspokojenia potrzeb społecznych oczekiwane są efekty cząstkowe w postaci poprawy dostępu do dóbr i usług publicznych i niepublicznych. We wszystkich krajach posocjalistycznych notowano wzrost poziomu zaspokojenia potrzeb poprzez dobra i usługi tworzone w sferze prywatnej gospodarki. Również poziom wykształcenia wzrósł zdecydowanie. Natomiast zmiany nie przebiegały już w taki oczekiwany sposób w odniesieniu do

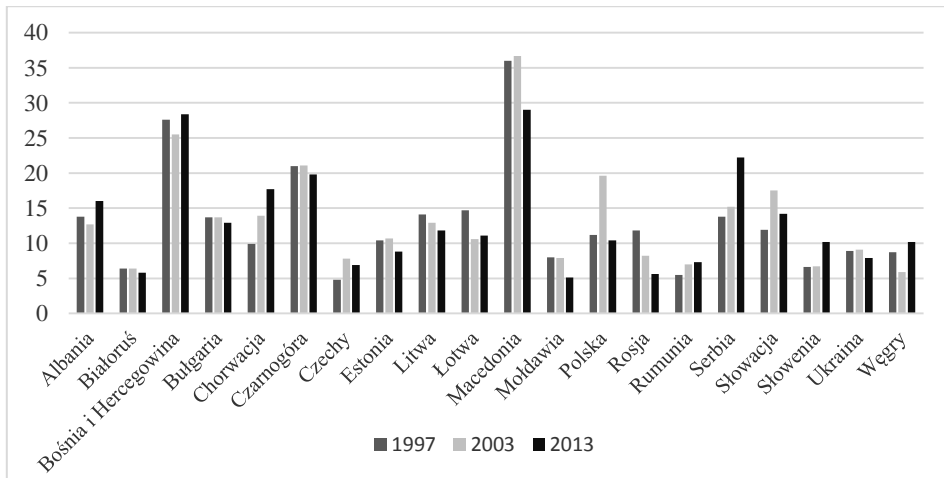
niektórych dóbr, a szczególnie usług publicznych, np. służby zdrowia (patrz więcej na temat wskaźników zmian: [Bąk, 2006]).

Innym efektem cząstkowym są zmiany na rynku pracy. Można je rozpatrywać w sferze ilościowej i jakościowej. Charakter ilościowy związany jest z występującym powszechnie w systemie centralnie planowanej gospodarki zjawiskiem przerostu zatrudnienia. Restrukturyzacja przedsiębiorstw powodowała efekt w postaci redukcji przerostu zatrudnienia, dlatego można było oczekiwać przynajmniej tymczasowego wzrostu bezrobocia w skali makroekonomicznej. Efekt wzrostu przedsiębiorczości oraz rozwój usług zahamować powinien z kolei wzrost ogólnego poziomu bezrobocia w gospodarce. Charakter jakościowy zmian w zakresie zatrudnienia związany jest z wymaganiami dotyczącymi pracowników zrestrukturyzowanych oraz nowych przedsiębiorstw funkcjonujących w gospodarce rynkowej, czyli z wyższym poziomem wykształcenia i wyższą efektywnością pracy. Należy również podkreślić, że zmiany na rynku pracy odbywały się ponadto w warunkach zmian systemu zabezpieczeń społecznych i systemów emerytalnych.

Kolejnym efektem cząstkowym w sferze społecznej jest wzrost poziomu PKB na 1 mieszkańca i związany z tym wzrost wydatków konsumpcyjnych. Cechą charakterystyczną procesów była zmiana struktury wydatków, a również charakterystyczny dla transformacji „boom” motoryzacji indywidualnej i mobilności społeczeństwa. Natomiast należy również wskazać na efekt negatywny w postaci powiększającego się w większości państw przechodzących transformację rozwarstwienia materialnego społeczeństwa. Odejście od systemu socjalistycznego spowodowało otwarcie społeczeństwa, czyli wzrost ruchu granicznego, zarówno przyjazdowego, jak i wyjazdowego, w tym również w celach turystycznych czy w mniejszym stopniu w celu kształcenia się za granicą, ale też duży wzrost migracji.

Wszystkie wskazane powyżej efekty cząstkowe powinny zmierzać do osiągnięcia efektu końcowego w postaci wzrostu dobrobytu społecznego. Natomiast w pierwszym okresie transformacji gospodarczej nieuniknionym skutkiem społecznym był wzrost bezrobocia. Mechanizm tych zmian jest dobrze znany i opisany w literaturze. Natomiast należałoby oczekiwać, że po ustabilizowaniu gospodarki i wejściu na ścieżkę wzrostu gospodarczego problem bezrobocia ulegnie zmarginalizowaniu. Okazuje się, że nie stało się tak w wielu krajach posocjalistycznych. Jako przykładowy wskaźnik weryfikacji efektów społecznych zilustrowano na rysunku 9 ewolucję wskaźnika bezrobocia w latach 1997–2013. Jak widać, nie wszystkie kraje zdołały uporać się z problemem bezrobocia. Wciąż wskaźnik jest na wysokim poziomie blisko 30% w Bośni i Hercegowinie i Macedonii, a również przekracza 20% w innych krajach b. Jugosławii (Serbii, Czarnogórze czy Kosowie).

W kilku krajach zauważyć można pozytywny trend spadkowy, np. w Polsce, na Litwie i Łotwie, gdzie bezrobocie obniżono do poziomu ok. 10%. Od lat wskaźnik utrzymuje się na niskim poziomie w Czechach czy na Węgrzech. W państwach b. ZSRR, szczególnie Rosji, Ukrainie czy Białorusi wykazywany poziom bezrobocia jest też niski, ale nie świadczy to o braku problemów na rynku pracy, ale raczej o niedokończonym procesie restrukturyzacji przedsiębiorstw.

Rysunek 9. Stopa bezrobocia (w % całkowitej siły roboczej) w krajach EŚW w latach 1997–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Unemployment, total (% of total labor force, (http)].

Warto podkreślić, że o ile w przypadku efektów technicznych i ekonomicznych pojawiły się trudności w praktycznej weryfikacji określonych typów skutków, o tyle w przypadku efektów społecznych pomiar praktyczny jest jeszcze bardziej skomplikowany, w związku z charakterem pewnych efektów, które z natury rzeczy są trudno mierzalne oraz brakiem dostępnych kompatybilnych danych na poziomie poszczególnych państw.

POSTRZEGANIE EFEKTÓW TRANSFORMACJI

Transformacja gospodarcza nie jest celem samym w sobie i powinna prowadzić do poprawy konkurencyjności gospodarki. Obecnie wiele instytucji na świecie próbuje mierzyć konkurencyjność opierając się na różnego rodzaju danych. W zależności od przyjętej metodologii i uwzględnianych wskaźników wyniki są różne. Jednym z rankingów konkurencyjności, który obejmuje m.in. większość państw posocjalistycznych jest Globalny Raport Konkurencyjności (*Global Competitiveness Report*) publikowany przez Światowe Forum Ekonomiczne (ang. *World Economic Forum*). Należy podkreślić, że rankingi, mimo swych niedoskonałości i wątpliwości metodologicznych, dostarczają określonej porównywalnej informacji na temat aktualnej sytuacji i ewolucji w określonym zakresie czasowym. Z perspektywy efektów społecznych transformacji interesujące jest, jak postrzegana jest ewolucja gospodarki i standard życia w danym kraju przez jego mieszkańców. Próby takiego pomiaru dokonał instytut SDSN (*The Sustainable*

Development Solutions Network) na zlecenie ONZ tworząc tzw. indeks szczęśliwości i opracowując, na podstawie badań sondażowych, ranking tzw. najszczęśliwszych państw na świecie. Konfrontację wymienionych dwóch rankingów dla krajów Europy Środkowej i Wschodniej przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Porównanie wyników rankingów *Global Competitiveness Report* oraz *World Happiness Report* dla krajów EŚW

<i>Global Competitiveness Report 2015–2016</i>		<i>World Happiness Report 2015</i>	
Miejsce w rankingu	Kraj	Miejsce w rankingu	Kraj
30.	Estonia	31.	Czechy
31.	Czechy	45.	Słowacja
36.	Litwa	52.	Mołdawia
41.	Polska	55.	Słowenia
44.	Łotwa	56.	Litwa
45.	Rosja	59.	Białoruś
53.	Rumunia	60.	Polska
54.	Bułgaria	62.	Chorwacja
59.	Słowenia	64.	Rosja
60.	Macedonia	69.	Kosowo
63.	Węgry	73.	Estonia
67.	Słowacja	83.	Czarnogóra
70.	Czarnogóra	86.	Rumunia
77.	Chorwacja	87.	Serbia
79.	Ukraina	89.	Łotwa
84.	Mołdawia	93.	Macedonia
93.	Albania	95.	Albania
94.	Serbia	96.	Bośnia i Hercegowina
		104.	Węgry
		111.	Ukraina
		134.	Bułgaria

Źródło: opracowanie własne na podstawie [The Global Competitiveness Report 2015–2016, ([http](http://www.weforum.org/publications/global-competitiveness-report-2015-2016))] oraz World Happiness Report, ([http](http://worldhappinessreport.com/))].

Globalny wskaźnik konkurencyjności składa się z 12 elementów – tzw. filarów oceniających poszczególne elementy. Metodologia badania pozostaje prawie niezmienna i jest jednolita dla wszystkich krajów. W rankingu uwzględnionych jest ponad 100 zmiennych. Miary cząstkowe są zagregowane w 3 grupach czynników i 12 filarach. Do grup czynników zaliczono:

- wymagania podstawowe (filary 1–4: Filar 1 – Instytucje, Filar 2 – Infrastruktura, Filar 3 – Równowaga makroekonomiczna, Filar 4 – Zdrowie i edukacja na poziomie podstawowym),
- czynniki poprawiające efektywność (filary 5–10: Filar 5 – Wyższe wykształcenie i doskonalenie zawodowe, Filar 6 – Efektywność rynku dóbr, Filar 7 – Efektywność rynku pracy, Filar 8 – Poziom rozwoju rynku finansowego, Filar 9 – Gotowość techniczna, Filar 10 – Rozmiar rynku),

– czynniki innowacyjności i rozwoju (filary 11–12: Filar 11 – Jakość środowiska biznesowego, Filar 12 – Innowacyjność).

Natomiast Globalny Raport Szczęśliwości opublikowany w 2015 r. analizuje poziom dobrobytu w 158 państwach (PKB na 1 mieszkańca), a ponadto jakość opieki socjalnej, oczekiwaną długość życia w zdrowiu, poziom korupcji i przestrzeganie swobód obywatelskich.

Przedstawione wyniki dwóch przykładowych rankingów potwierdzają jedynie, że szczególnie w krajach posocjalistycznych nie jest oczywista korelacja między efektami technicznymi, ekonomicznymi i społecznymi transformacji gospodarczej. Jak już wspomniano, proces modernizacji technicznej odbywa się często z wyprzedzeniem efektów pozytywnych w sferze ekonomicznej i społecznej, a wynika to przede wszystkim z wysokiego poziomu inwestycji infrastrukturalnych, często dofinansowywanych ze środków zewnętrznych (np. UE). Interesujące jest również, że społeczeństwa państw posocjalistycznych w różny sposób (niekiedy zaskakujący) oceniają procesy zachodzące w gospodarce. Postrzeganie „szczęśliwości” nie jest zależne bezpośrednio od „twardych” wskaźników odzwierciedlających stan gospodarki. Poza Czechami, które w zakresie indeksu „szczęśliwości” są na pierwszej pozycji wśród badanych krajów i drugą pozycję uzyskały w zakresie wskaźnika konkurencyjności, nie ma w zasadzie prostej zależności w kształtowaniu rankingów. Ciekawostką jest, że w przypadku indeksu „szczęśliwości” Białoruś znajduje się na relatywnie wysokim miejscu wyprzedzając np. Polskę. Podobnie, przedostatnia w zakresie konkurencyjności Mołdawia zajmuje 3. miejsce w drugim rankingu. Z kolei Estonia, która prowadzi w rankingu konkurencyjności wśród badanych krajów zajmuje dopiero 71. pozycję w rankingu „szczęśliwości”.

Z perspektywy badawczej modelu transformacji oczywiste jest, że czynniki społeczne w znaczący sposób wpływają na dynamikę zmian instytucjonalnych. Można zatem oczekiwać, że w państwach, w których społeczeństwa pozytywnie oceniają dobrobyt kraju, dynamika dalszego rozwoju może przewyższać kraje z niskim poziomem zadowolenia społecznego.

WNIOSKI

Analiza porównawcza ewolucji gospodarek różnych krajów jest dużym wyzwaniem badawczym, szczególnie gdy mamy do czynienia z państwami, które w ostatnim ćwierćwieczu zmagaly się z procesem fundamentalnej zmiany systemu politycznego i gospodarczego. Model transformacji gospodarczej opracowany przez autorkę pozwala na przeprowadzenie takiej analizy, z wykorzystaniem licznych i zróżnicowanych wskaźników pomiaru. Warto też podkreślić, że narzędzie to może mieć zastosowanie do badania procesów rozwoju gospodarczego państw posocjalistycznych nie tylko na etapie transformacji, ale również obecnie. Kompleksowość rozumienia czynników determinujących procesy

zmian instytucjonalnych w krajach, które w przeszłości przechodziły zmianę systemową pozwala na zrozumienie efektów gospodarczych, ale też społecznych i technicznych. Wy tłumaczyć można w ten sposób, dlaczego Węgry, które u progu transformacji charakteryzowały się wysoce pozytywnymi czynnikami wyjściowymi, obecnie na skutek niewłaściwych zmian instytucjonalnych należą do krajów o najniższym indeksie „szczęśliwości”, zaś wiele innych wskaźników opisujących efekty społeczne pozostaje na niskim poziomie. Co również interesujące, niektóre kraje o trudnych uwarunkowaniach przemian oraz przeprowadzonych nie zawsze z sukcesem procesach transformacji wykazują w indeksie „szczęśliwości” wysokie pozycje (np. Mołdawia czy Białoruś na pozycjach wyższych niż Polska), co świadczy m.in. o tym, że stan rozwoju gospodarczego należy oceniać kompleksowo, a ekonomiści nie powinni bazować na uproszczonych wnioskach, nie zawsze bowiem można oceniać jedną miarą złożoność zachodzących zjawisk. Narzędzie modelowe badania procesów zachodzących w gospodarce przedstawione w niniejszym artykule jest w tym zakresie pomocne i umożliwia lepsze poznanie mechanizmów i wzajemnych relacji.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk M., 2006, *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- GDP growth (annual %)*, World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (stan na dzień 30.06.2015).
- GDP per unit of energy use (PPP \$ per kg of oil equivalent)*, World Bank, (<http://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP> (stan na dzień 30.06.2015).
- GNI per capita, PPP (current international \$)*, World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD> (stan na dzień 30.06.2015).
- High-technology exports (% of manufactured exports)*, World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS/countries> (stan na dzień 30.06.2015).
- The Global Competitiveness Report 2015–2016*, World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.Pdf (stan na dzień 21.01.2016).
- Unemployment, total (% of total labor force)*, World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS> (stan na dzień 30.06.2015).
- World Happiness Report*, Sustainable Development Solutions Network (SDSN), <http://worldhappiness.report/overview/> (stan na dzień 30.06.2015).

Streszczenie

Celem artykułu jest wykazanie, że szeroko rozumiany ład instytucjonalny ma zasadnicze znaczenie dla sukcesu procesów transformacji gospodarek państw posocjalistycznych, w tym szczególnie dla osiągnięcia pozytywnych efektów społecznych przyczyniających się do rozwoju kapitału ludzkiego.

Analiza została przeprowadzona w oparciu o autorski model procesu transformacji, z wykorzystaniem kilku przykładów analizy wskaźnikowej ilustrujących zachodzące zmiany. Teoretyczne założenia modelowe zostały zweryfikowane w oparciu o przeprowadzone studium porównawcze dla grupy państw Europy Środkowo-Wschodniej, które przechodziły proces transformacji gospodarczej. W ramach analizy wskaźnikowej wykorzystano dane statystyczne i wskaźniki wypracowane przez kilka instytucji międzynarodowych. Wykazano, że nie występuje korelacja między efektami technicznymi, ekonomicznymi i społecznymi transformacji gospodarczej. Proces modernizacji technicznej odbywa się często z wyprzedzeniem efektów pozytywnych w sferze ekonomicznej i społecznej, a wynika to przede wszystkim z wysokiego poziomu inwestycji infrastrukturalnych, często dofinansowywanych ze środków zewnętrznych (np. Unii Europejskiej). Ponadto społeczeństwa państw posocjalistycznych w różny sposób (niekiedy zaskakujący) oceniają procesy zachodzące w gospodarce. Postrzeganie „szczęśliwości” nie jest zależne bezpośrednio od „twardych” wskaźników odzwierciedlających stan gospodarki. Z kolei model transformacji omówiony w niniejszym artykule zakłada, że czynniki społeczne w znaczący sposób wpływają na dynamikę zmian instytucjonalnych, można zatem oczekiwać, że w państwach, w których społeczeństwa pozytywnie oceniają dobrobyt kraju, dynamika dalszego rozwoju może przewyższać kraje z niskim poziomem zadowolenia społecznego.

Słowa kluczowe: transformacja gospodarcza, zmiany instytucjonalne, czynniki transformacji, efekty transformacji

The Significance of Institutional Arrangements for the Development of Human Capital and Success of Transformation Processes in Post-Socialist Countries

Summary

This article aims to prove that the institutional order in a broad sense is essential for the success of transformation processes of post-socialist economies, especially for achieving positive social outcomes which contribute to the development of human capital. The analysis was conducted on the basis of an original model of the transformation process established by the author, using some examples of indicators illustrating the changes. The theoretical model assumptions were verified through a comparative study carried out for the group of countries of Central and Eastern Europe, which transformed their economic systems from central planning to market economy. Within the indicator analysis there have been included statistical data and indicators developed by several international institutions. It has been proved that there is no correlation between the technical, economic and social effects of transformation. The process of technical and infrastructure modernization often precedes positive effects in the economic and social spheres. This is mainly due to the high level of investment in infrastructure, often financed from external resources (e.g. the European Union). In addition, societies of the post-socialist countries evaluate the processes occurring in the economy in a specific way (sometimes surprising). The perception of “happiness” is not directly dependent on “hard” indicators reflecting the current condition of the economy. However, the transformation model presented in this article assumes that social factors have a significant influence on the dynamics of institutional changes therefore it can be expected that in countries where people positively assess the prosperity of the country, the dynamics of further development can exceed the countries with low levels of social satisfaction.

Keywords: economic transformation, institutional changes, determinants of transformation, effects of transformation

JEL: P51